

CRITICISM OF THE STORY OF “JAHĀN PALAVĀN MIR BĀGHER HAKIM, TAHAMTAN E DOWRĀN” WITH A LOOK AT THE YATIM-NĀMEH

Zahrā Pāsbān¹ | Milād Jafarpoor² | Ali Tasnimi³

- 1 M.A Student of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Irān. pasbanzhra7@gmail.com
2 Corresponding Author, Assistant Professor of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Irān. m.jafarpoor@hsu.ac.ir
3 Associated Professor of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Irān. a.tasnimi@hsu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received 29 Nov 2025</p> <p>Revision 29 Jan 2026</p> <p>Accepted 25 Feb 2026</p> <p>Published online 5 May 2026</p> <p>https://heroic.lu.ac.ir/article_734784.html</p> <p>Keywords: Adaptation, Jamshid Sedāghatnejād, Mir Bāgher Hakim, Yatim-Nāmeḥ, Story Criticism.</p>	<p>Jamshid Sedāghatnejād is a researcher in the field of Manuscript Research, rewriting, and adaptation of epic texts in the contemporary period, who has been able to present numerous prose works influenced by the Shahnameh and other fictional epics. Although most of Sedāghatnejād's works are in the shadow of the plot of the prominent texts, some of them are sometimes elevated to the level of authorship due to the invention of new themes and motifs. Meanwhile, Yatim-Nāmeḥ, which has been immortalized in Irān mostly under the title of the Story of Hossein Kurd Shabestari, is one of the most famous prose epics of late Persian literature, and Sedāghatnejād, thanks to his creative mind and following Yatim-Nāmeḥ, has succeeded in composing another prose counterpart to it in 1383, centered on the personality of Mir Bāgher, under the title “Jahān Palavān Mir Bāgher Hakim, Tahamtan e Dowrān”. The author, while benefiting from numerous historical sources and travelogues, has attempted to recreate the personality of Mir Bāgher Hakim, relatively separate from the image presented in the Yatim-Nāmeḥ, in a circular narrative flow and through epic and romantic events, within the time frame of the Safavid era, and then, through the moral and Ayyāri teachings, to reveal the identity of Mir Bāgher Hakim from the status of a medicine man to a hero. The story of Mir Bāgher Hakim is in the group of contemporary stories in which the author was able to, in addition to reviving the epic tradition and ideals of chivalry in the form of original content, also to some extent incorporate the characteristics of contemporary novels into the story elements of the work. According to the complete paucity of research on this subject, the present article has attempted, using an inductive method, to introduce the narrative of “Jahān Palavān Mir Bāgher Hakim, Tahamtan e Dowrān” for the first time and to criticize its notable points.</p>

Cite this article: Pāsbā, Z. & et al, (2026). Criticism of the Story of “Jahān Palavān Mir Bāgher Hakim, Tahamtan e Dowrān” With a Look at the Yatim-Nāmeḥ, *Journal of Heroic Literature*, 3(5), pp: 25-46.

© 2026

“Authors retain the copyright and full publishing rights”

doi: 10.22034/heroic.2026.3.5.02

Publisher: Lorestan University

Introduction

Adaptation, as one of the most significant fields of study in the history of Persian literature, has always played a key role in the continuity and evolution of narrative storytelling. This process has not only persisted in the contemporary era but has also taken on a fresh dimension through the expansion of scope and diversity of works. Persian fictional literature, owing to its rich heritage, has consistently served as a source of inspiration for authors, with this influence occurring sometimes directly and sometimes indirectly. Among these, some writers have succeeded in transcending mere rewriting to achieve creative recreation. Jamšid Sedāqat-nežād is one such author who, through his mastery of heroic and historical texts, has elevated adaptation to a creative level. His work, titled *Jahān-pahlavān Mir-Bāqer Ḥakim Tahamtan-e dowrān*, is a prominent example of this approach; it is shaped based on the epic of *Yatim-nāma* but has been independently recreated. While reviving ancient narrative heritage, this work strives to make it intelligible and engaging for the contemporary audience. The primary problem of the present research is to examine the nature of this adaptation and the extent of Sedāqat-nežād's innovation in recreating the narrative of *Mir-Bāqer*. In contemporary literature, most adaptations are drawn from famous texts such as the *Šāh-nāma* or the *Maṭnawī*, but Sedāqat-nežād has chosen a different path by selecting the *Yatim-nāma*—a relatively overlooked text. This choice, along with structural and thematic changes, provides a basis for a more detailed analysis of his method of recreation. The research aims to introduce this narrative, analyze the quality of the adaptation, and evaluate its outstanding characteristics.

Method

This research has been conducted using a content analysis approach and an inductive method. In this method, the story of *Mir-Bāqer Ḥakim* was first examined as a contemporary work and then analyzed in comparison with the source text, namely the *Yatim-nāma*. The primary focus of the study was on two axes: structure and content, aiming to extract points of distinction, innovations, and strengths and weaknesses of the work. In the structural section, elements such as plot, characterization, time and setting, language, and narrative technique were examined. Furthermore, causal relationships, the type of narrative (linear or circular), and the degree of suspense were considered. In the thematic section, motifs such as *javānmardī* (chivalry), *pahlavānī* (heroism), *'ayyārī*, and religious and social concepts, along with their representation, were analyzed. The procedure involved first identifying the characteristics of the *Yatim-nāma* as the traditional model and then evaluating the modifications applied in Sedāqat-nežād's narrative. This comparison allowed for an assessment of the new work's degree of independence and its distance from the source text. Additionally, for a more precise explanation, numerous textual evidences were utilized to ensure the analyses remain documented and reliable.

Results

The findings indicate that the narrative of *Mir-Bāqer Ḥakim* possesses significant structural and thematic differences compared to the *Yatim-nāma*. Structurally, the story features a circular plot covering the protagonist's entire life, from childhood to old age, while the events are narrated chronologically. The core elements of the story—inciting incident, conflict, climax, and resolution—are observed, yet the degree of suspense is relatively low due to the reduction of subplots and supernatural elements. Characterization in this work is predominantly typical and static; the protagonist (*Mir-Bāqer*) is an idealized, flawless character and consistently serves as a symbol of chivalry and self-sacrifice. Conversely, negative or gray characters are present, but they often undergo a transformation or eventually join the hero. The number of characters is fewer than in the *Yatim-nāma*, with the primary focus remaining on the protagonist. Linguistically, the work is written in standard Persian, close to the prose of modern novels, and unlike the *Yatim-nāma*, it lacks linguistic complexities and foreign loanwords. Furthermore, the element of description is far more prominent in this narrative, including detailed depictions of settings, characters, and psychological states, indicating the influence of the novelistic style. In the realm of content, the most significant change is the shift in emphasis from religious themes and sectarian conflicts toward ethical values and chivalry. While the *Yatim-nāma* emphasizes the struggle against religious adversaries, the new narrative centers on the cultivation of moral and human virtues. Additionally, concepts such as the homeland and national defense, which were less prominent in traditional texts, are highlighted in this work. Other findings include the author's extensive attention to historical and social details, and even the analysis of political and economic conditions of the Safavid (Safawid) era. Nevertheless, certain

elements inconsistent with the historical context, such as references to modern scientific concepts, are considered structural weaknesses of the work.

Conclusions

The research demonstrates that Jamšid Sedāqat-nežād, in the narrative of Mir-Bāqer Ḥakim, has succeeded in creating an independent and noteworthy work through creative adaptation. By preserving the general outline of the Yatim-nāma, he has introduced fundamental changes in structure and content, providing a work suited to the taste of the contemporary audience. This recreation is considered a successful example of the link between ancient literature and modern narrative. One of the most important achievements of this work is the revival of the concepts of javānmardi and pahlavāni in a new framework. By focusing on the moral aspects of the characters and presenting an idealized image of the hero, the author has managed to represent these values in a tangible and comprehensible way for today's reader. Moreover, the use of simple language and extensive descriptions has enhanced the work's appeal and readability. At the same time, certain shortcomings are observed, including reduced suspense, static characters, and elements discordant with the historical atmosphere. Nonetheless, these weaknesses are of secondary importance compared to the innovations and achievements of the work. Overall, it can be said that the narrative of Mir-Bāqer Ḥakim is a successful instance of creative adaptation in contemporary Persian literature, which, while maintaining its bond with tradition, has secured an independent and valuable position through structural and thematic innovations, providing a suitable ground for rereading ancient texts in a new form.

نقد داستان «جهان پهلوان میرباقر حکیم، تهمتن دوران» با نگاهی به یتیم‌نامه

زهرا پاسبان^۱ | میلاد جعفرپور^۲ | علی تسنیمی^۳

۱ دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. pasbanzhra7@gmail.com
۲ نویسنده مسئول، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. m.jafarpour@hsu.ac.ir
۳ دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. a.tasnimi@hsu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	جمشید صداقت‌نژاد از پژوهندگان حوزه تصحیح، بازنویسی و تألیف اقتباسی از متون حماسی در دوره معاصر است که توانسته آثار منشور متعددی را با تأثیرپذیری از شاهنامه و دیگر امهات داستانی عرضه کند. هر چند بیشتر آثار صداقت‌نژاد در سایه طرح کلی متون شاخص قرار دارد، اما برخی از آن‌ها به دلیل ابداع مضامین و بن‌مایه‌های تازه گاه تا سطح تألیف ارتقا می‌یابند. در این میان، یتیم‌نامه که در ایران بیشتر ذیل عنوان داستان حسین‌گرد شبستری شناخته شده، یکی از مشهورترین حماسه‌های منشور متأخر ادب فارسی است که صداقت‌نژاد موفق شده به لطف ذهن خلاق خود و با تأثیرپذیری از یتیم‌نامه، در سال ۱۳۸۳ قرینه منشور دیگری برای آن با محوریت شخصیت میرباقر ذیل عنوان «جهان پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران» تألیف کند. مؤلف در این روایت کوشیده تا در چارچوب زمانمند عصر صفوی ضمن بهره‌مندی از منابع متعدد تاریخی و سفرنامه‌ها، شخصیت میرباقر حکیم را نسبتاً برکنار از تصویری که از او در یتیم‌نامه ارائه شده، در یک جریان روایی مدور و در خلال رویدادهای حماسی و عاشقانه بازآفرینی کند و سپس از رهرو آموزه‌های اخلاقی و عیاری، هویت میرباقر حکیم را از مرتبه حکیمی به پهلوانی پاگشایی دهد. روایت میرباقر حکیم در گروه داستان‌های معاصر قرار دارد که مؤلف آن توانسته علاوه بر احیای سنت حماسی و آرمان‌های جوانمردی در قالب محتوایی بدیع، مشخصات رمان معاصر را نیز تا حدودی در عناصر داستانی اثر دخالت دهد. نظر به فقر پژوهشی مطلق در این باره، گفتار حاضر به روش استقرایی کوشیده تا برای نخستین بار ضمن معرفی روایت «جهان پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران» نگاهی انتقادی بر نکات قابل ملاحظه آن داشته باشد.
تاریخچه مقاله: دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۸ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۰۹ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۶ انتشار: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵	
کلیدواژه‌ها: اقتباس، جمشید صداقت‌نژاد، میرباقر حکیم، یتیم‌نامه، نقد داستان.	

https://heroic.lsu.ac.ir/article_734784.html

استناد: پاسبان، زهرا و همکاران. (۱۴۰۴)، نقد داستان «جهان پهلوان میرباقر حکیم، تهمتن دوران» با نگاهی به یتیم‌نامه، دوفصلنامه ادبیات پهلوانی، ۳ (۵)، ۲۵-۴۶.

۱. مقدمه

اقتباس یکی از موضوعات برجسته و حوزه‌های مهم در تاریخ ادبیات ایران است که هر چه در سیر بررسی آن به عهد معاصر نزدیک می‌شویم، گستره این تأثیر و تأثر نه تنها کم‌رنگ نمی‌شود بلکه دامنه آثار آن شمار و تنوع بیشتری هم پیدا می‌کند؛ هرچند که ممکن است اقتباس‌ها در نمودی آشکار و پنهان تفاوت‌های بیش و کمی نیز با هم داشته باشند. میراث داستانی ادب فارسی به دلیل پیشینه و غنای آن همواره در دو شکل اثرپذیری مستقیم و متمرکز یا غیرمستقیم و پراکنده مورد توجه مؤلفان و پژوهشگران قرار گرفته است و در جریان اثرپذیری مستقیم و متمرکز گاه ذوق سلیم و ذهن بارور داستان‌پردازان توانسته محتوای اثر مقصد را از تسلط سایه طرح کلی اثر مبدأ خارج کند و برآیند جدید و قابل قبولی را ارائه دهد. به نظر می‌رسد که جمشید صداقت‌نژاد به لطف خامه توانا و آشنایی خوبی که با متون داستانی به‌ویژه در گونه حماسه داشته، نه تنها توانسته در راه ترویج و احیای ادبیات داستانی کهن و معرفی آن به نسل امروز مؤثر واقع شود، بلکه گاه با اقتباس‌های شاخص از متن ممتاز پایه و منابع تاریخی همسو با آن، آثار خود را کاملاً از گستره بازنویسی و ساده‌نویسی متمایز ساخته و تا سطح بازآفرینی و تألیف داستانی مستقل هم ارتقا دهد.

مؤلف روایت میرباقر حکیم

جمشید صداقت‌نژاد (۱۳۹۲-۱۳۲۶ ش) یکی از پژوهشگران فعال و خوش ذوق در حوزه ترجمه رمان، تاریخ ایران، ادبیات فارسی و به‌ویژه متون پهلوانی و حماسی است. صداقت‌نژاد سال‌ها در عرصه روزنامه‌نگاری و سینما حضور داشت. او پیش از انقلاب اسلامی با نام‌های مستعار «شباهنگ»، «قنوس»، پرواز، فرهاد، سیروس» و حتی به صورت بی‌نام و نشان مطالب و گزارش‌های بسیاری نوشت و پس از آن نیز با نام مستعار «مُرید حق» در روزنامه‌های صبح خانواده و اخبار و در هفته‌نامه‌های پهلوان، فکور و فضیلت جوانان و در مجله‌های سینما ویدئو، خانواده، زن روز و... مطالبی منتشر کرد. علاوه بر آن، توانست در طول حیات خود با الهام از میراث داستانی فارسی، پژوهش‌ها، فیلم‌نامه‌ها و اقتباس‌های متعددی نیز به یادگار بگذارد که در نوع خود، قابل توجه هستند. عنوان برخی از آثار او عبارت است از: جنگ‌های سلطان سنجر (۱۳۴۸)، زندان خراباتی: بررسی و تحقیق زندگی منوچهری، وحشی بافقی، عطار، رودکی و مولانا شرف‌الدین (۱۳۶۰)، سیاوش (۱۳۶۱)، جنگ رستم و سهراب: طومار نقیب الممالک (۱۳۶۲)، پهلوان مفرد قلندر (۱۳۶۲)، هفت خان غلام سفید (۱۳۶۲)، بیژن و منیژه (۱۳۶۲)، فرامرزنانه (۱۳۶۳)، طوطی‌نامه (۱۳۶۷)، طومار کهن شاهنامه (۱۳۷۴)، حماسه جاویدان: طومار کهن جهانگیرنامه ابوالقاسم مادح هراتی (۱۳۷۵)، پهلوان اکبر خراسانی؛ زندگی زمانه (۱۳۸۲)، جهان پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران (۱۳۸۳)، آخرین زندگی زمانه؛ پهلوان سید حسن رزاز (۱۳۸۴)، مختار (۱۳۹۰)، اسکندرنامه (۱۳۹۲)، مزدک (۱۳۹۶)، پوران‌دخت؛ اولین پادشاه زن در ایران (۱۳۹۷)، تیسفون در آتش: شاپور دوم، معمار سلسله ساسانی (۱۳۹۸).

صداقت‌نژاد در یکی از همین آثار، زندگانی پهلوان میرباقر را بر اساس منابع تاریخی و ایضاً حماسه یتیم‌نامه اقتباس و از اساس بازآفرینی کرده و در گزارش داستانی تا حدود بسیار متفاوتی، در کنار حضور مسیح تکیه‌بند

تبریزی، حسین کُرد شبستری و شاه‌عباس، بیشتر بر توانایی‌های علمی، کردارهای دلاورانه و عاشقانه میرباقر حکیم متمرکز شده و فضایی هم بدو نسبت داده است. پدر و اقوام میرباقر در این روایت، همه از سرداران شاه‌اسماعیل هستند و در جنگ با ترکان عثمانی کشته می‌شوند. میرباقر در این دوره که «یتیم حکیم» خوانده می‌شود، پس از فراگیری علم طب به کشتی روی آورده و سرانجام به عنوان پهلوان منتخب آذربایجان، در صف دلاوران شاه‌عباس قرار می‌گیرد. صداقت‌نژاد معتقد است که: «زندگی نامهٔ تهمت‌ن دوران، پهلوان میرباقر که به رغم اسناد و مدارک بسیار، پهلوی به حماسه‌ها می‌زند، سرشار از عجایبی است که به نظر باورنکردنی می‌آید، اما حقیقت داشته است. جهان‌پهلوان میرباقر اولین کسی است که علاوه بر نگهداری از پهلوانان آسیب‌دیده و معلول، برای آن‌ها کارخانه‌ای ساخت، تا در آن کار کنند و نیازمند به احسان غیر نباشند» (صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۶).

چکیدهٔ روایت میرباقر حکیم

کلخوران ناحیه‌ای سرسبز و صعب‌العبوری نزدیک اردبیل است که به جهت مزار امامزادگان در آن وجههٔ مذهبی هم دارد. اهالی کلخوران مردمی شجاع و دلاورند و به خاطر مقابلهٔ چندباره با لشکر عثمانی با آداب جنگ و دفاع شهری آشنایی دارند. اعتقاد مذهبی و باور قلبی مردم کلخوران و دیگر نواحی به امامزادگان این ناحیه موجبات وفور موقوفات در آن شده است و طلاب علوم دینی هم به کلخوران رفت‌وآمد دارند. مهارت حکیمان و اطیبای کلخوران به جهت فراوانی گیاهان و داروهای طبیعی پُر خواص این منطقه شهرت بسیاری دارد. هم‌چنین شایع است که چشمهٔ افسانه‌ای آب حیات در یکی از غارهای کلخوران قرار دارد. در کلخوران نوجوانی به نام میرباقر تحت تربیت مولانا صفی‌الدین ابروانی معروف به سیاه‌پوش زندگی می‌کند که پدر و پدربزرگش از پیشکاران دلاور و عیار صفویان بوده و در راه خدمت آنان جان باخته‌اند. میرباقر در دورهٔ طفلی همراه مادر به پایمردی عمویش قلی‌بیگ‌خان شاملو به صورت ناشناس تحت حمایت سیاهپوش قرار می‌گیرند. میرباقر تحت تربیت سیاهپوش در علم طبابت و داروشناسی سرآمد عصر می‌شود. علاوه بر آن، در فنون کشتی هم بر حریفان قزلباش غلبه می‌کند و پهلوان آذربایجان می‌شود. شاه‌عباس پس از شنیدن اوصاف علم، جوانمردی و پهلوانی میرباقر، مسیح را مأمور آوردن او به نزد خود می‌کند، اما حملهٔ ازبکان و عثمانیان به ایران و آشوب حکام داخلی، فترتی در انجام این درخواست پدید می‌آورد. میرباقر در زمان اشغال تبریز توسط لشکر عثمانی برای تجارت دارو راهی تبریز می‌شود و در مسابقات کشتی پهلوانان این شهر شرکت می‌کند و موفق می‌شود پهلوانان گرجی و عثمانی را شکست داده، بر همگان پیروز شود و آوازهٔ او بیش از پیش در ایران شهرت می‌یابد. پس از مدتی، خرس سفید مجروحی به تکیهٔ میرباقر پناه می‌آورد که برای نجات دختر امام جماعت مسجد کبود تبریز از دست سپاه عثمانی با آنان درگیر شده بود. میرباقر پس از درمان زخم‌های خرس، آن را دست‌آموز خود می‌کند و بعد از چندی، به رهنمونی خرس سفید، قزل‌قیز دختر حاکم تبریز را که زخمی شده بود، نجات داده در بقعهٔ سیاهپوش پناه می‌دهد. شیخ سیاهپوش پس از تربیت علمی و اخلاقی و تشخیص کفایت عقلی میرباقر، او را به قلی‌بیگ‌خان شاملو می‌سپارد تا آداب رزم و عیاری را از او فراگیرد و میرباقر در فنون نبرد به کمال می‌رسد. مسیح تبریزی، میرباقر را به اصفهان می‌آورد. میرباقر بنابر پیشگویی

مولانا محمدعلی مرتاض و توصیۀ جلال منجم‌باشی با پانصد نفر از جانب شاه‌عبّاس مأمور دفع ازبکان در خراسان می‌شود و او هم موفق می‌شود ازبکان را با ترفندهای عیاری، مبدل‌پوشی و شیخون از نواحی نیشابور، تربت جام، سبزوار و مشهد بیرون براند و سردار ازبکان عییدالله‌خان نیز در این گیرودار کشته می‌شود. میرباقر پس از کسب افتخارات بسیار به اصفهان بازمی‌گردد و مجموعه‌ای از موقوفات را با میراث خانوادگی و کمک شاه‌عبّاس احداث می‌کند و بدین تمهید با استخدام معلولان جنگی دستگیر آنان می‌شود و جوانانی را جذب می‌کند که مایل به تربیت پهلوانی هستند. میرباقر ضمن ترتیب این امور، پس از غلبه بر پهلوانان مدعی اصفهان به مرتبۀ خانی می‌رسد و شاه‌عبّاس این بار او را مأمور فتح تبریز می‌کند و میرباقر نیز به خوبی در غلبه بر ترکان عثمانی کامیاب می‌شود و با پهلوان بانویی به نام قزل‌گل ازدواج می‌کند. در این هنگام، شرایط به دلیل حضور نابه‌هنگام رقیب مدعی و نوحاسته‌ای به نام حسین‌گرد شبستری در اصفهان و ناتوانی پهلوانان شاه‌عبّاس از دفع وی تغییر می‌کند و میرباقر از سوی شاه‌عبّاس مأمور دستگیری حسین‌گرد شبستری می‌شود. میرباقر نخست پس از توجیه دسیسه‌ای درباره‌ی خود و اثبات درستی رفتارش، حسین‌گرد را دست‌بسته به درگاه شاه‌عبّاس می‌آورد، حسین‌گرد به درخواست میرباقر بخشید می‌شود اما به عذر تقصیرات و اثبات شایستگی و پهلوانی مأمور وصول مالیات معوقه‌هند می‌شود. در این مدت، پهلوان عیار دیگری به نام ملک‌علی قمی به دلیل بازپس‌گیری اسب غزال شاه‌عبّاس از سلطان عثمانی، خطاهایش بخشیده شده، داروغه‌چی اصفهان می‌شود. از ازدواج میرباقر و قزل‌گل، دختری جمیله‌نام متولد می‌شود که هم‌چون مادر پهلوان بانو و دلاور است و سرگذشتی حماسی دارد که جمشید صداقت‌نژاد وعده می‌دهد در دفتری جداگانه بدان پردازد. پس از مدتی حسین‌گرد شبستری از هند به ایران بازمی‌گردد و خراج و مالیات هفت‌ساله اکبر بن همایون را به شاه‌عبّاس تحویل می‌دهد و مؤلف وعده می‌دهد طومار کامل سرگذشت حسین‌گرد را در دفتر مستقل دیگری گزارش کند. حسین‌گرد به پاس افتخاراتش با فاطمه‌خاتون، دختر مسیح‌تبریزی ازدواج می‌کند. مدتی بعد در حالی که قحطی و وبا در ایران شیوع پیدا کرده است، میرباقر و حسین‌گرد عازم آذربایجان شده تا با لشکر عثمانی مقابله و به دفع آنان پردازند. مدتی بعد، زنان میرباقر، حسین‌گرد و دیگر پهلوانان عیار اصفهان، از روی تعصب و غیرت دینی با خشونت به نهی از منکر و مجازات مردم خاطی روی می‌آورند و از حد لازم فراتر می‌روند و شاه‌عبّاس برای دفع زحمت آنان، با کمک زنی به نام دلاله‌قزی مجبور به مسموم کردن آن‌ها می‌شود. میرباقر پس از مرگ همسرش دوران‌پیری را هم در خدمت به شاه‌صفی سپری می‌کند و در هشتادسالگی با پهلوانان مدعی عثمانی کشتی سختی می‌گیرد و پس از پیروزی از اصفهان رفته، باقی عمرش را در عتبات درون زاویه‌ای معتکف می‌شود.

یتیم‌نامه

عصر صفوی، دوره‌ی بازتاب مشهود مضامین اجتماعی و فرهنگی جامعه در ادبیات به صورت جزئی است. این امر، بیشتر برخاسته از فاصله‌ی آشکاری بود که میان سلاطین صفوی و ادیبان ایجاد شد و دلزدگی شاعران را به دنبال داشت و نهایتاً منجر به جدایی سخن‌سرایان از محیط رسمی دربار و ورود آنان به فضای غیر

رسمی اجتماع شد. پی‌رفت چنین گسستی، ورود طبقات و صنوف مختلف را به حوزه ادبیات، سرعت بخشید. کم‌مایگی و سطح نازل دانش ادبی طبع آزمایان هم به نوبه خود زمینه توجه به عناصر محسوس محیطی و احساسات فردی نه‌چندان متعالی را فراهم ساخت. در چنان فترتی، *یتیم‌نامه* ضمن برجستگی و جوه تاریخی، دینی و زمینه شفاهی در آن، انس نسبی راوی با روایت‌های داستانی، آشنایی نزدیک او با محیط اشرافی و نیز آداب پهلوانی، سلاح‌داری و عیاری و سفر به نواحی داخلی و ممالک خارج از ایران، محملی برای خودنمایی درون‌مایه‌های اجتماعی و فرهنگی رایج در جغرافیای عصر صفوی به ویژه آداب جوانمردی و عیاری شد.

یتیم‌نامه، آخرین حماسه دینی منثور فارسی است که در عهد صفوی تألیف شده و در چهار بخش کلی: داستان بهزاد گوباز نوبری (در دوره شاه اسماعیل)، داستان مسیح دکه‌بند تبریزی (در دوره شاه طهماسب)، داستان میرباقر آجرپز اصفهانی و داستان حسین گُرد شبستری (هر دو در دوره شاه عباس)، احوال پهلوانانی را گزارش کرده که هویت تاریخی دارند و با وجود نمود نسبی عیارانه، تحت عنوان یتیم به خدمت حکومت صفوی درآمده، به مقابله با تهدید بدخواهان اهل تسنن در قلمرو عثمانی، شبه‌قاره و خوانین افغان و ماوراءالنهر برآمده‌اند. هر یک از چهار بخش *یتیم‌نامه*، پس از دوره‌ای آشوب، شبروی و نبردهای عموماً تن‌به‌تن، با پیروزی دلاوران ایرانی و گرفتن باج و خراج از دشمنان، به پایان می‌رسد. *یتیم‌نامه* در دوره حکمرانی صفویان و بنا به احتمالی توسط حسین بیگ تبریزی نوشته شده است (رک. جعفرپور، ۱۴۰۱ الف: ۵۱-۲۱؛ جعفرپور، ۱۴۰۱ ب: ۱۳۰-۱۰۱).

۱-۱. بیان مسأله

ادبیات معاصر در زمینه اقتباس و بازآفرینی از میراث داستانی فارسی بیشتر رویکردی نخبه‌گرا و شاهکاراندیش دارد؛ یعنی داستان‌پردازان اغلب برای گزینش متن مبدأ متوجه متون شاخصی مثل *شاهنامه*، *مثنوی معنوی*، *بوستان* و *گلستان*، *یالیلی* و *مجنون*، *خسرو* و *شیرین* و... می‌شوند. در این میان، جمشید صداقت‌نژاد به حسب گرایشی که به آداب و مرام جوانمردان در وجه پهلوانی دارد و اساساً همین موضوع نیز سبب نزدیکی بیشتر او به متون حماسی شده است، از گزینش متون کلیشه‌ای فاصله می‌گیرد و متوجه یکی از مشهورترین حماسه‌های عصر صفوی یعنی *یتیم‌نامه* یا *داستان حسین گُرد شبستری* شده است که نه تنها صبغه دینی، ملی، عیاری و پهلوانی در آن توأمان امتزاج یافته و تنها متن داستانی فارسی است که فراتر از یک متن تاریخی، نشانه‌های عصر صفوی را با خود همراه دارد، بلکه به دلیل مقتضیاتی زمان تألیف آن با حال و هوای مخاطب امروز نیز نزدیکی بیشتری دارد، اما فقر توجه اهل عصر بدان باعث شده دامنه شهرت و اعتبار *یتیم‌نامه* محدود به نام حسین گُرد شبستری شود. صداقت‌نژاد در عین اهمیتی که برای احیای *یتیم‌نامه* و ارزش‌های اخلاقی و آرمان‌گرایانه آن دارد، زمینه مناسبی را نیز برای ارتباط نسل امروز با مرام جوانمردی و پهلوانی در قالب سنتی پدید آورده و ضمن تأثیرپذیری از طرح کلی *یتیم‌نامه* به شیوه‌ای مستقل عمل نموده و شخصیت نوخاسته میرباقر را با هویتی نسبتاً متفاوت و جزئیاتی جدیدتر بازآفرینی کرده است. پژوهش حاضر می‌کوشد ضمن معرفی داستان معاصر «جهان‌پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران»، با رویکرد انتقادی امتیازات مهم و مشخصات برجسته آن را ارزیابی کند.

۱-۲. ضرورت تحقیق

صرف نظر از طومار *تقالی شاهنامه* که از آثار موفق صداقت‌نژاد و از مراجع جنبی حماسه‌پژوهی است، تاکنون در ایران کوچک‌ترین توجهی به آثار و خدمات پژوهشی جمشید صداقت‌نژاد حتی در سطح نگارش یادداشت، مقاله و پایان‌نامه نشده است. پس جای شگفتی هم نیست که با وجود ابداع نسبتاً موفقی که صداقت‌نژاد در اقتباس متمایزی که از *یتیم‌نامه* برای بازآفرینی نوین داستان میرباقر حکیم داشته، پس از گذشت بیش از بیست سال هنوز پژوهشی انجام نشده باشد. اما به زعم برآیندهای این گفتار، آثار صداقت‌نژاد در حوزه اقتباس و بازآفرینی از استعداد و ظرفیت‌های نسبتاً خوبی برخوردار است و حتی اگر شیوه روشمند، غیر تکراری و نوآورانه صداقت‌نژاد را در احیای متون کهن در نظر داشته باشیم، لازم است که اندیشه او و آثارش در ادبیات داستانی معاصر مورد بررسی قرار بگیرند تا راز توفیق صداقت‌نژاد در برقراری ارتباط میان مخاطب امروز با ادبیات کهن ارزیابی شود. پژوهش حاضر کوشیده است برای نخستین بار در جهت تحقق نسبی این هدف به معرفی داستان میرباقر حکیم و نقد مشخصات آن بپردازد.

۱-۳. اهداف پژوهش

- ۱-۳-۱. معرفی روایت «جهان پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران» تألیف جمشید صداقت‌نژاد.
- ۲-۳-۱. کیفیت اقتباس و بازآفرینی روایت «جهان پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران» در مقایسه با *یتیم‌نامه*.
- ۳-۳-۱. نقد و ارزیابی ویژگی‌ها و مشخصات برجسته روایت «جهان پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران».

۱-۴. پرسش‌های پژوهش

- ۱-۴-۱. موضوع روایت «جهان پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران» چیست و چه ارتباطی با *یتیم‌نامه* دارد؟
- ۲-۴-۱. ویژگی‌ها و مشخصات برجسته روایت «جهان پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران» چیست؟
- ۳-۴-۱. جمشید صداقت‌نژاد در روایت «جهان پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران» چه نوآوری‌هایی داشته است؟

۱-۵. فرضیه‌های تحقیق

۱-۵-۱. روایت میرباقر حکیم گزارشی از احوال و کردارهای پهلوان عیار و جوانمردی به نام میرباقر است که به شاه‌عباس خدمت می‌کند. اساس بازآفرینی شخصیت میرباقر بر پایه دفتر دوم حماسه *یتیم‌نامه* موسوم به داستان میرباقر آجرپز اصفهانی بوده که در عهد صفوی تألیف شده است.

۲-۵-۱. روایت میرباقر با وجودی که اقتباسی آزاد از طرح کلی *یتیم‌نامه* محسوب می‌شود، با این وجود از جهت ساختار و محتوا تفاوت‌های دور از انتظاری دارد که برخی از این برآیندها محصول ذهن خلاق مؤلف و بعضی مشخصات دیگر تحت تأثیر متون حماسی و رمان پدید آمده است.

۳-۵-۱. مؤلف روایت میرباقر حکیم در بازآفرینی شخصیت‌ها در دایره تقلید محدود نشده است و علی‌رغم اشخاص داستانی کم‌شمار توانسته عنصر پویایی و حرکت را در نقلش حفظ کند. چگونگی و موقعیت توصیفات در میرباقر حکیم متفاوت از *یتیم‌نامه* و نزدیک به گونه رمان امروزی است. برخلاف الگوی سنتی داستان‌های

فارسی مثل *تیم‌نامه*، راوی تنها به توصیف محدود زمان و مکان پرداخته بلکه علاوه بر شاخ و برگ دادن به توصیف چنین مشخصاتی، به حالات روحی شخصیت‌ها نیز توجه کرده است. جمشید صداقت‌نژاد با توجه به تسلطی که به روایت جامع *تیم‌نامه* و تواریخ عصر صفوی دارد، نه فقط در احیای همه‌جانبه چنین میراثی موفق عمل کرده، بلکه مطابق با گرایشی که به اصول جوانمردی و عیاری دارد، وجوه حماسی متن را در سایه ارتباط با این اصول به تصویر کشیده است.

۱-۶. روش تحقیق

پژوهش حاضر با رویکرد تحلیل محتوای داستان معاصر جهان پهلوان میرباقر حکیم، *تهمت‌ن دوران* به روش استقرایی و در مقایسه با *تیم‌نامه* کوشیده پس از بیان مقدمات، ضمن معرفی روایت در دو بخش ساختار و محتوا، وجوه تمایزه و نوآوری‌های مؤلف اثر را بیان نماید. هم‌چنین به جهت طولانی بودن عنوان روایت صداقت‌نژاد از این پس ذیل عنوان مختصر «میرباقر حکیم» بدان اشاره خواهد شد.

۱-۷. پیشینه پژوهش

با وجودی که بیست‌ویک سال از انتشار روایت میرباقر حکیم می‌گذرد، هنوز هیچ یک از مراجع، کتب پژوهشی و مقالات مرتبط با *تیم‌نامه* و *داستان حسین‌گرد شبستری* کم‌ترین توجهی به معرفی آن نکرده‌اند؛ این در حالی است که جمشید صداقت‌نژاد توانسته در دوره معاصر و در میان انبوهی از اقتباس‌ها، بازآفرینی کاملاً متمایز و موفقی در قالب اقتباس از *تیم‌نامه* ارائه دهد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. نقد ساختار

روایت داستانی میرباقر حکیم در ۲۵ فصل تبویب شده است و از نظر حجم در گروه داستان‌های نسبتاً بلند قرار دارد. وجه تسمیه روایت برگرفته از نام یکی شخصیت‌های تاریخی عصر صفویان در اصفهان است (رک. حسینی مرعشی تبریزی، ۱۳۷۰: ۱۱۰؛ آصف، ۲۵۳۷: ۱۰۴؛ سالور، ۱۳۷۶، ج ۳: ۲۲۳۱) که در *تیم‌نامه* هم از سرداران اصفهانی پهلوان و عیار شاه‌عبّاس محسوب می‌شود، و برخلاف روایت معاصر نه‌تنها نسبتی با اردبیل ندارد، بلکه پزشک و حکیم هم نیست و صداقت‌نژاد فقط از رهرو خلاقیت و نوآوری و برای توجیه ذوفنون بودن شخصیت محوری داستانش میرباقر را پیش از ورود به میدان دلاوری و عیاری، در شغل طبابت مجرب می‌سازد و با تأثیرپذیری از احوال حسین‌گرد، زادگاه میرباقر را در نواحی اردبیل قرار می‌دهد که هم‌چون حسین‌گرد به کشتی و زورآزمایی علاقه دارد، اما به جای چوپانی به جمع‌آوری گیاهان دارویی و کسب اطلاع از خواص آن‌ها اشتغال دارد. روایت میرباقر حکیم بنابر شواهد متنی آن، به تمام معنی، نمایانگر حال و هوای عصر صفوی است و عملکرد شخصیت‌های آن نشان می‌دهد که شاه‌عبّاس در کنار لشکر رسمی صفویه به تأسیس سپاهی چریک از پهلوانان و زورمندان عصرش هم مبادرت نموده (رک. صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۱۲۵) که در مواقع اضطرار

و به فوریت پیش از لشکر اصلی شاه‌عباس به عنوان شاخهٔ درون / برون‌مرزی قدرت صفوی علیه دشمنان اهل سنت به کار گرفته می‌شود.

روایت میرباقر حکیم برخلاف تیم‌نامه در گروه‌های متن‌هایی قرار دارد که پیرنگ یا طرح روایت آن از نوع مدوّر است و در طی آن مؤلف کوشیده تا در یک گزارش زمانمند وقایع تولّد، کودکی، نوجوانی، جوانی و پیری قهرمان داستانش را گزارش کند که صد البته به دلیل حماسی بودن نوع متن تکیهٔ نقل بر دورهٔ جوانی و پختگی شخصیت قهرمان با نگاهی به کودکی و پیری اوست، اما ترتیب رویدادها در این روایت به شکل خطی دنبال می‌شود. شش عنصر ساختاری: وضعیت، گره‌افکنی، کشمکش، تعلیق، اوج و گره‌گشایی در پیرنگ میرباقر حکیم رعایت شده است، اما به سبب عدم بسامد داستان‌های میانی، کم‌رنگی مضامین شگفت‌آور و معلوم بودن نتیجهٔ این قبیل داستان‌ها، حالت تعلیق در خواننده کاهش پیدا کرده است. جریان داستان برشی از یک دورهٔ زندگی میرباقر نیست، بلکه تمام دورهٔ حیات وی را از کودکی تا مرگ گزارش می‌کند. در حاشیهٔ رویدادهای میرباقر حکیم، چند جریان عشقی و عاطفی نیز روایت شده که غرض اصلی صداقت‌نژاد نیست، بلکه طرح چنین مضامینی که به تبعیت از الگوی سنتی داستان‌پردازی ادب فارسی است، بیشتر برای ایجاد زمینهٔ حماسی و دستاویزی برای توجیه کردارهای پهلوانی و فاصله گرفتن از نقل موضوعات تکراری و یک‌نواختی محتواست. صداقت‌نژاد برخلاف طرح تیم‌نامه با وجودی که از مسیح تبریزی و حسین‌گرد و برخی کردارهایشان به طور گذرا یاد می‌کند، اما حضور آنان را در سایهٔ احوال میرباقر قرار داده نمی‌خواهد مخاطب را در میانهٔ گزارش رویدادهای هر سه شخصیت سردرگم سازد و هدفش تألیف داستانی مستقل برای میرباقر است و در کنار این هدف، به مخاطب وعده می‌دهد بعداً در دفتری مستقل به دیگر پهلوانان نیز خواهد پرداخت: «تولّد اولین فرزند دختر درشت‌استخوان و زیبا که بر او نام زینب گذاشته و جمیله صدایش می‌کردند... سرگذشت پُر هیجان و حماسی جمیله خود نیاز به نگارش کتابی جداگانه دارد که از حوصلهٔ این بحث و گنجاندن آن در دل زندگی‌نامهٔ میرباقر خارج است و در آینده... به آن نیز خواهیم پرداخت» (صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۲۶۸). «ماجرای زندگی حسین‌گرد، که در طول زمان از آن طومارها نوشته و نقلان و شاه‌نامه‌خوانان او را امیر حمزهٔ ایران نامیده و در اطراف کارهایش قلم‌فرسایی کرده‌اند، قرن‌هاست جنبهٔ اساطیری به خود گرفته و حسین‌گرد به صورت قهرمانی ملی چون رستم و سهراب، سیاوش و برزو، داراب‌نامه و اسکندرنامه وارد ادبیات حماسی ایران شده... که در آینده... طومار کامل آن را تنظیم و منتشر خواهیم کرد» (همان: ۲۷۲).

بدین‌قراین و اشاراتی که صداقت‌نژاد از داستان عبدالؤمن‌خان ازبک دارد (رک. صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۱۶) می‌توان مدعی شد که مؤلف میرباقر حکیم نسخ خطی بخش‌های مختلفی از تیم‌نامه را از نظر گذرانده است و به گزارش‌های مرتبط با آن احاطه دارد؛ زیرا، تازه یک سال پس از انتشار داستان تألیفی میرباقر حکیم (۱۳۸۳)، نخستین ویرایش نسبتاً کامل از داستان میرباقر آجرپز اصفهانی ذیل عنوان «حسین‌نامه» (۱۳۸۴) منتشر می‌شود و مصححان ویرایش اخیر نیز هیچ توجهی به تألیف بدیع صداقت‌نژاد نکرده‌اند.

روابط علی و معلولی در روایت میرباقر حکیم نسبتاً قوی است. میرباقر چنان که در طالعش مقدر شده و

برای تحقق خواست ایزدی آموزش دیده است، به منظور دفاع از مردم رنج‌دیده و مظلوم ایران در برابر هجوم لشکر ازبکان و عثمانی و نیز تربیت روحی و جسمانی جوانان و تعلیم اصول جوانمردی به آنان و پهلوانان مدعی قدرت‌طلب، صرف ثروت اجدادی خود در راه تأمین رفاه مردم و هم‌چنین طی مراتب کمال و توفیق در خودسازی، خدمت به شاه‌عبّاس و پهلوانی در اصفهان را متعهد می‌شود و مطابق با خواستی که صداقت‌نژاد از پهلوان آرمانی خود دارد، میرباقر تقریباً در هیچ‌یک از رویدادهای داستان به عمد مرتکب خطایی نمی‌شود و همه‌جا به عنوان الگویی برای از خودگذشتگی و ایثار در نظر گرفته می‌شود.

برخلاف عموم روایت‌های داستانی که از منظر زمانی و مکانی، وقایع در آن‌ها مبهم، نامعین و فرضی طرح شده‌اند، روایت میرباقر حکیم که زمینه تاریخی مشخصی دارد، عناصر داستانی زمان و مکان نیز در آن تا حدود زیادی واقعی و معین تعریف شده‌اند و بخش قابل توجهی از مصادیق آن با جغرافیای تاریخی عصر صفوی انطباق دارند. البته در این بین صداقت‌نژاد گاه فراتر از *تیم‌نامه* عمل می‌کند و سعی دارد رویدادهای داستانی میرباقر حکیم را با ذکر تاریخ‌هایی که بیشتر جنبه ادعایی دارند، مستند سازد: «و در روز جمعه، ۲۳ ماه شوال سال ۱۰۲۷ هجری قمری دستور داد تمام فواحش اصفهان را به حضورش بیاورند» (صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۳۰۷). «در سال ۱۰۲۰ هجری قمری که جهان‌پهلوان به شدت بیمار بود» (همان: ۲۷۶). یا حتی برای توجیه درستی تفسیر خود از برخی آداب و رسوم و دیگر مسائل مکرراً نقل روایت را قطع کند و از سفرنامه‌ها و تواریخ عهد صفوی شاهی ذکر کند (رک. صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۹۹-۱۰۰، ۱۳۳، ۱۴۲، ۱۴۵، ۱۷۴، ۱۸۰، ۱۸۵، ۱۹۶، ۲۶۹، ۲۷۴-۲۷۶ و ۲۸۱، ۲۹۱-۲۹۲ و...).

در *تیم‌نامه* مضامینی چون رقابت پهلوانان و عیاران در انتقام از دشمنان اهل سنت و ترویج شعائر مذهب تشیع بسیار برجسته است و راوی در کنار چنین مضمون‌هایی به آداب جوانمردی و عیاری نیز توجه کرده است، اما همین مضامین جای خود را در روایت میرباقر حکیم به یکدیگر می‌دهند و پرورش فضایل نفسانی و اخلاق جوانمردی و سپس تأکید بر آداب پهلوانی و عیاری پررنگ‌تر جلوه کرده است. صداقت‌نژاد همواره می‌کوشد حفظ اصول و صفات جوانمردی را به عنوان مقدمه‌ای برای اثبات شایستگی در امر پهلوانی نشان دهد؛ مثلاً در برشی از داستان که هنوز میرباقر به عنوان حکیم معرفی شده است، رایگان به مداوای مردم تهی‌دست تبریز مشغول می‌شود که در اثر قحطی به بیماری دچار شده‌اند و مدتی بعد، همین مردم جوانمردی میرباقر را جبران نموده در فتح تبریز و غلبه بر لشکر عثمانی یاری می‌دهند و میرباقر بدین تمهید نزد شاه‌عبّاس رتبه و اعتباری بیش از پیش کسب می‌کند (رک. صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۲۰-۲۱).

عنصر توصیف در *تیم‌نامه* برجسته نیست. راوی *تیم‌نامه* عموماً تا جایی که ممکن بوده از ارائه توصیفات جزئی و جامع، یا صرف نظر کرده یا در برخی موارد لازم، مثل رویدادها، شبروی‌ها و حالات شخصی یا چهره افراد نیز جزئیاتی خیلی کوتاه و نسبتاً کلی به دست داده و سعی کرده اغلب همین توصیفات گذرا را نیز با گزاره‌های وصفی دو یا چند جزئی، و یا تصاویر فشرده تشبیهی و استعاری همراه کرده و در سایر مواضع هم آن‌ها را دو یا چندباره تکرار کند. برخلاف این وضعیت، صداقت‌نژاد به دلیل تأثیرپذیری از سبک توصیفات

رمان علاقه‌زایدالوصفی از خود در توصیف نشان داده است. بیشتر فصل‌های روایت میرباقر حکیم با توصیف مصادیقی چون محیط شهری یا روستایی (صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۷)، رویدادها (همان: ۱۹)، تاریکی شب (همان: ۲۸ و ۲۲۹)، طلوع خورشید (همان: ۴۶)، سحرگاه بارانی و توصیف پوشش و حالات پیش از معرفی شخصیت (همان: ۶۷)، گریز سوار در جنگل و رویارویی با خرس (همان: ۸۲)، میدان عالی‌قاپو، بارعام شاه‌عبّاس و تشریفات آن (همان: ۹۶) تاریکی گورستان و کیفیت مقابله با مهاجمان (همان: ۱۰۷) افتتاح موقوفات (همان: ۱۲۵)، طالع‌نگری و وضعیت ستارگان (همان: ۱۳۵)، زمستان و حوض یخ‌بسته و صف نمازگزاران (همان: ۱۵۳)، شاه‌عبّاس در لباس رزم و خستگی او (همان: ۱۷۸)، ورود مخفیانه میرباقر به تبریز (همان: ۱۸۶)، بازگشت میرباقر از فتح تبریز و استقبال در شهر اصفهان (همان: ۲۰۰)، قهر میرباقر در زورخانه (همان: ۲۵۱)، تولد فرزند میرباقر و اوصافش (همان: ۲۶۸)، شیوع وبا و قحطی (همان: ۲۷۸) و مرگ زنان پهلوانان (همان: ۳۰۲) آمده است.

«شب گیسو گسترده و حجاب ظلمت شهر اصفهان را پوشانده بود. تنها صدایی که گهگاه به گوش می‌رسید صدای فریاد «یا احکم الحاکمین» شبگردان و «آسوده بخوابید عسس بیدار است» داروغگان بود و صدای زمزمه زنده‌رود و جز آن صداها سکوت حاکم بود. میرباقر تازه به خواب رفته بود که صدای ضربه‌های پی‌پی و بی‌امان کوبه‌هایی که بر در خانه‌اش می‌کوفتند، سکوت شب را شکست و او را از آغوش خواب بیرون کشید» (همان: ۱۶۷).

توجه به آداب و رسوم، اندام پهلوان و شاه‌عبّاس و جلاد و حالات خوشحالی، شرمندگی، تواضع و مکان‌هایی چون زورخانه، میدان بازی و قهوه‌خانه، مواضع دیگری محسوب می‌شوند که عنصر توصیف با زبانی ساده و به دور از آرایه‌پردازی در روایت میرباقر حکیم خودنمایی کرده است، در بیشتر این موارد، باید توجه به حالات روانی شخصیت‌های داستانی را معلول آشنایی صداقت‌نژاد با سبک رمان دانست:

«قهوه‌خانه بابا شمس محوطه وسیعی بود که دیوارهایش مانند نقره خام می‌درخشید و چراغ‌هایی که از سقف گنبدی شکل آن آویخته بود، مانند ستارگان درخشان بودند. میان قهوه‌خانه حوضی بزرگ و دوازده گوشه بود که تصویر چراغ‌های سقف در آن منعکس می‌شود و در محوطه‌های آن نیز از قندیل‌های متعددی استفاده کرده بودند و در اطراف حوض دوازده مشعل می‌سوخت که تصویری به مراتب دلرباتر از چراغ‌ها در آب داشتند و پنداری از میان آب آتش شعله می‌کشید. در اطراف قهوه‌خانه طاق‌نماهایی ساخته بودند که با فرش‌های مختلف مفروش بود و در اطراف آن پستی و مخده گذاشته بودند تا مشتریان راحت باشند» (همان: ۱۰۳).

برخلاف تیم‌نامه، در روایت میرباقر حکیم شخصیت‌های داستانی چندان پرتعداد نیستند و شمار اندکی دارند که به سبب وجه حماسی روایت، بسامد شمار مردان بسیار بیشتر از زنان است و همین شمار اندک زنان نیز به عنوان شخصیت‌های فرعی یا ثانوی، حضور آن‌چنان فعالی در روایت ندارند. شخصیت‌پردازی در روایت میرباقر حکیم تا حدودی مطابق با شیوه مرسوم در روایت‌های داستانی است و اغلب اشخاص در آن، ایستا و مطلق عمل کرده و به تیپ بدل شده‌اند، یعنی شخصیت‌های بد و دشمنان غیر ایرانی مجازات شده، یا بخشیده می‌شوند و شخصیت‌های خوب به کام رسیده و روزگار می‌گذرانند؛ ولی برخی شخصیت‌های

خاکستری و شناور یا منفی و خبیث به صورت ضد قهرمان در داستان حضور دارند که همین شمار نیز پس از مشاهده جوانمردی‌های میرباقر به یاریگران قهرمان مبدل می‌شوند، مگر دلالت‌قزی که به مکر و پنهانی به دستور شاه‌عباس زنان پهلوانان را مسموم کرده، از بین می‌برد و هرچند به کافر قزی ملقب می‌شود، اما مجازات نشده در همان الگوی شخصیتی باقی می‌ماند (رک: همان: ۳۱۷-۳۱۹).

از نظر زبانی، روایت میرباقر حکیم برخلاف تیم‌نامه که کوتاهی عبارات، ایجاز کلام و نحو عامیانه بعضاً ناهنجار و غیرقاعده‌مند برجسته‌ترین مشخصه آن است، بیشتر تحت تأثیر بیان مؤلف آن قرار گرفته که به رمان امروزی نزدیک‌تر است و عبارت‌های آن از نظر نحوی کامل، رسا و نسبتاً طولانی است. برخلاف تیم‌نامه که بسامد کلمات عربی و ترکی تا حدودی در آن خودنمایی می‌کند، صداقت‌نژاد زبانی نزدیک به فارسی معیار امروزی دارد که دایره واژگان آن کاملاً مفهوم و عاری از کلمات غیر فارسی است، گاه حتی پیش می‌آید که مؤلف از نقل داستان فاصله می‌گیرد و جهت روشنگری در مورد هر مسأله‌ای برخی مواضع نامفهوم را برای مخاطب توضیح می‌دهد. با این همه، روایت میرباقر حکیم به منظور انتقال یا تلقین بار ایدئولوژیک متن، در دو موضع گزاره‌های قلبی مثل «هر کس مرا داند، داند و هر کس که نداند و مرا نشناسد» (رک: همان: ۱۴، ۱۵، ۸۱، ۱۱۷، ۱۴۷، ۱۶۱، ۱۵۹، ۱۶۲، ۲۰۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۳۳) و کاربرد ابیات مشهور و امثال در میانه نثر داستان (همان: ۲۴، ۲۵، ۴۲، ۵۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۷، ۹۰، ۹۹، ۱۱۱، ۱۳۵، ۱۴۰، ۱۵۲، ۱۵۶، ۱۶۰، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۴، ۲۳۴) میراث‌دار خلف تیم‌نامه است.

مؤلف در روایت میرباقر حکیم نه تنها تمرکز ویژه‌ای بر تحولات سیاست داخلی و خارجی عهد صفوی دارد، بلکه گاه سعی می‌کند تحلیلی هم از ارتباط شرایط سیاسی با پیامدهای اقتصادی و اجتماعی و تأثیرپذیری آن‌ها از یکدیگر به دست دهد، چنین رویکردی محصول سیاست‌زدگی انسان معاصر و اعمال دیدگاه شخصی در بازآفرینی یک داستان کهن برای مخاطب امروزی است که خود به طور ملموس درگیر این شرایط شده مقتضیات آن را درک می‌کند، حال آن‌که راوی تیم‌نامه اساساً بر کنار از چنین برآیندهایی است و تنها متوجه نقل و گزارش رویدادها و جنبه ادبی است و تحلیلی از وجوه جامعه‌شناختی یا اقتصادی وقایع ندارد: «بیماران اکثراً ایرانیان تهی‌دستی بودند که چون اشغال تبریز به طول انجامیده بود، از شدت ناچاری به شهر خودشان بازگشته و یا از روستاهای ویران خودشان به امید یافتن کار و نان به تبریز آمده بودند و چون ترکان نیز به خیال آن‌که تبریز برای همیشه تحت تصرف کشور عثمانی خواهد ماند، در آن شهر مستغلات خریده و کاروانسرا، حمام و مغازه خریداری کرده و ساکن شده بودند و نیاز به کارگران ماهر ایرانی داشتند و با مزد اندکی آن‌ها را اجیر کرده بودند» (همان: ۲۰).

در متون حماسی، نظام پادشاهی مسلط بر کشور همواره در صدد دفاع از حاکمیت و استقلال سیاسی خود است، اما هیچ‌گاه مفهوم دفاع از آب و خاک ایران تحت اصطلاح «وطن» برجسته نشده است و حدود مرزهای سیاسی نظام پادشاهی به طور مشخص تبیین نمی‌شود. اما در روایت میرباقر حکیم در کنار مضمون محوری جهاد با کفار، مقابله با متجاوزان و دفاع از خاک ایران، ذیل مفهوم وطن طرح شده است و برای کشور حدود

جغرافیایی تعریف می‌شود و چنین برآیند مخلوق ذهن مؤلف و از دستاوردهای موفق وی تلقی می‌شود و از پیامدهای بازآفرینی یتیم‌نامه برای نسل معاصر است: «در حوالی قلعه نخجوان، امیرعلی‌بیک برادوست به حضور شاه‌عباس رسید و چون او یک دست خود را با دشمنان ایران و جهت پاسداری از وطن از دست داده بود، قبله عالم دستور داد زرگران زبردست یک دست از زر ناب ساختند و آن را به جواهرات زینت دادند و بر بازوی چلاق امیربیک بستند» (رک. همان: ۱۹۶ و نیز رک. همان: ۱۱۴-۱۱۵، ۱۲۹، ۱۴۰، ۲۸۸).

یکی از مباحثی که به نظر می‌رسد ساختار داستانی روایت میرباقر حکیم را در فرایند بازآفرینی دچار ضعف کرده، اشارات مؤلف به مصنوعات و علوم است که از ابداعات امروزی بشر است و چون در یتیم‌نامه و متون هم‌عصر آن ابدأ به چنین مسائلی اشاره نشده است، اشاره به عمل جراحی جمجمه و مغز توسط میرباقر (رک. همان: ۲۷)، گفتگو از برق و جریان الکتریسیته (رک. همان: ۳۱)، اشاره به تلسکوپ و دانش ستاره‌شناسی (رک. همان: ۳۳) و ساختن دست مصنوعی توسط میرباقر (رک. همان: ۱۹۷) با ساختار زمانی و مکانی روایت هم‌خوانی ندارد و در نظر مخاطب معاصر زائد تلقی می‌شود.

۲-۲. نقد محتوا

لغت «یتیم» به طور کلی، بر فردی اطلاق می‌شود که پدر یا مادر خود را از دست داده، یا آن‌که از وجود هر دو محروم شده و تنها و بی‌سرپرست باشد (رک. دهخدا: ذیل مدخل؛ انوری: ذیل مدخل). جز این، «یتیم» در برداشتی ادبی به معنای «بی‌مانند و کم‌نظیر» یا «کارگر طویله و مسئول نگهداری از چهارپایان» هم به کار می‌رفته است (رک. دهخدا، ذیل مدخل؛ انوری: ذیل مدخل). اما «یتیم» در وجه منفی اجتماعی، بر شخصی اطلاق می‌شد که از توانایی بدنی یا رزمی نسبتاً برجسته‌ای برخوردار بود، و قدرت و فرمان شاه را به حساب نمی‌آورد و علاوه بر آشوب و فتنه‌انگیزی در شهرها، بیشتر به دزدی و راهزنی می‌پرداخت و چون تعلق یا نسبت خانوادگی مطلوب و معلومی هم نداشت و پیوسته تحت تعقیب مردم یا حاکمان بود، اغلب به صورت فردی یا گروهی در حال رفت و آمد از شهری به شهر دیگر بودند و در محلّ ثابتی اجتماع نداشتند (رک. دهخدا: ذیل مدخل؛ انوری: ذیل مدخل). جمشید صداقت‌نژاد به دلیل تسلط بر یتیم‌نامه و تواریخ عهد صفویان در روایت میرباقر حکیم به هر سه معنای اصطلاح یتیم اشاره کرده است: «یتیمک، چون حکیم هستی، حرمتت بر ما واجب است، اما حالا که ادعای پهلوانی داری ... دست و پنجه‌ای نرم کن» (صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۱۲). «شهرت و آوازه آن یتیم حکیم از سربند ماجرای انتخاب پهلوان پهلوانان آذرآبادگان در تمام منطقه پیچید» (همان: ۱۶؛ نیز رک. همان: ۱۶۱). «آن حیوان یکه‌شناس جز از دست میرباقر علوفه نمی‌خورد و اجازه نمی‌داد مهتران و یتیم چارپاداران به او نزدیک شوند» (همان: ۹۳).

در حماسه‌های منشور پیش از عصر صفوی، عیاران و پهلوانان عموماً دو گروه نظامی مستقل و جدا از هم تلقی می‌شوند که وظایف و عملکرد خاصی آنان را از یکدیگر متمایز می‌ساخت و در این باره به طور کلی می‌توان چنین گفت که عیاران انجام مأموریت‌های خفیه، ظریف و انفرادی را عهده‌دار می‌شوند، ولی پهلوانان در امور جنگ و میدان نبرد حضور محسوس و محوری دارند. اما در یتیم‌نامه پهلوانان هم در میدان جنگ می‌کنند و هم به وفور

کردارهای عیاری و پنهانی دارند و نوجه‌ها و شاگردانی هم که به آنان خدمت می‌کنند نیز چنین عملکردی از خود نشان می‌دهند. صداقت‌نژاد در *روایت میرباقر حکیم* با توجه به اشراف خوبی که بر *تیم‌نامه* و منابع تاریخی صفویان و دقایق آن‌ها دارد، متوجه چنین موضوعی شده است؛ لذا در خلال رویدادهای داستان هر جا فرصت مناسبی پیدا کرده، به صراحت آن را یادآور شده است و از عیاران و پهلوانان به عنوان جلوداران و طلایه لشکر صفوی یاد می‌کند: «چون در دوران صفویه، حدود یک قرن بود که دو طبقه عیاران و پهلوانان یکی شده بودند، این گروه‌ها در جنگ‌ها خطرناک‌ترین و دشوارترین مأموریت‌ها را بر عهده می‌گرفتند و شیخون زدن به دشمنان و به دام انداختن و نابود کردن دستجات متفرقه سپاهیان دشمن وظیفه آن‌ها بود و علاوه بر آن، قطع ارتباط عقبه سپاه دشمن و درگیری با مأمورین سیورسات و آتش زدن آذوقه و فشنگ و سایر ملزومات ضروری دشمنان را که از شهرهایشان ارسال می‌داشتند نیز این گروه‌ها بر عهده داشتند» (همان: ۷۱) و نیز: «چون فوج عیاران و پهلوانان همیشه در جنگ‌ها پیشقدم بودند، این بار نیز عده‌ای از پهلوانان و عیاران قبل از همه مهیای حرکت شدند و عده‌ای نیز برای حفظ امنیت پایتخت جدید و جلوگیری از ظلم کلانتران و داروغگان و اشرار در اصفهان باقی ماندند تا در غیاب شاه واقعه‌ای رخ ندهد» (همان: ۱۷).

از نکات جالب توجه دیگری که صداقت‌نژاد بر اساس عملکرد عیاران *تیم‌نامه* به خوبی آن را تشریح نموده است، تفاوت عملکرد دزد و عیار در عهد صفوی است که بر پایه آن هدف دزد تنها سرقت و بهره مالی عملکرد است، ولی عیار قصد خودنمایی، رقابت و به مبارزه طلبیدن اقرانش را دارد و به نوعی با عمل دزدی قصد دارد شایستگی داروغه را به چالش بکشد و خود را جانشین او بنمایاند: «میرباقر از تفاوت بین عیاران و دزدان سؤال کرد و مرتضی خان خندید و گفت: دزد از دیوار مردم بالا می‌رود، اما عیار به چهارسوق می‌آید و با داروغه‌باشی می‌جنگد و خبر سرقتش از اماکن دولتی را که یا قبلاً انجام داده و یا بعداً قصد انجام آن را دارد، به او اطلاع می‌دهد تا اگر می‌تواند، مانع شود. به همین سبب هم داروغه‌باشی اصفهان هر شب یکی از پهلوانان نامدار را در چهارسوق نگه می‌دارد تا پاسخ عیاران را بدهد» (همان: ۹۵).

صداقت‌نژاد در خلق هویت پهلوانی میرباقر توجه بسیاری به میراث متون حماسی به ویژه کردارهای رستم و برخی عیاران دارد. میرباقر در نوجوانی طی آزمون کشتی به شماری از پهلوانان غالب می‌شود (رک. همان: ۱۵-۱۲). میرباقر خرس سفیدی را که بزرگ خرسان ناحیه کلخوران است مداوا کرده و رام خود می‌کند و خرس در نبردها به کمک او می‌آید (رک. همان: ۴۹-۴۸ و ۲۸۶). میرباقر پس از اثبات شایستگی خود در آداب پهلوانی و کسب تأیید استادش رزم ابزار موروثی پهلوانان خاندان خود را دریافت می‌کند (رک. همان: ۵۲). میرباقر هم‌چون رستم اسبی بسیار سرکش و قوی‌هیکل را که خرس تاب مقابله با آن ندارد، رام کرده به شاه‌عباس هدیه می‌کند (رک. همان: ۸۴-۸۲). میرباقر در آزمون‌هایی مثل رقابت بیل گردانی (رک. همان: ۷۸-۷۵)، تیراندازی و قیق‌اندازی (رک. همان: ۱۰۱)، آزمون کشتی با پهلوانان اصفهان و ابلق‌گیری از آنان (رک. همان: ۱۲۸-۱۲۶ و ۱۴۷)، دستگیری دزد خزانه شاه‌عباس ملک‌علی قمی و نبرد سخت با حسین کُرد شبستری و دست بستن او (رک. همان: ۱۷۱ و ۲۳۷)، گرگ‌بازی، گاو‌بازی، ریسمان‌بازی و بندبازی (رک. همان:

۲۷۷-۲۷۶) پیروز میدان است. میرباقر به تنهایی موفق می‌شود گرگ و پلنگی را در شکارگاه شاه‌عبّاس از پای درآورد و جان شاه را نجات دهد (رک. همان: ۳۱۳-۳۱۲) میرباقر در رقابت با هفت پهلوان غیر ایرانی که به منزله هفت خانی است، بر آنان غلبه می‌کند (رک. همان: ۲۹۵) و در هشتاد سالگی و آخرین کشتی خود با جهان‌پهلوان عثمان‌خان آناتولی پیروز می‌شود (رک. همان: ۳۱۹-۳۱۸). میرباقر پهلوان هم‌چون عیاران کپنک سیاه عیاری به تن دارد، کلاه کلافی بر سر می‌گذارد و چارق به پا می‌کند (رک. همان: ۷۷) و از فنون عیاری مثل جاسوسی، مبدل‌پوشی، به زر فریب دادن، شبگردی، پنهان کردن هویت و سکونت در خرابه و کوه در نبرد استفاده می‌کند (رک. همان: ۱۱۷، ۱۸۶، ۱۹۴، ۲۸۷).

در تیم‌نامه تربیت اخلاقی، روحانی و آمادگی جسمانی پهلوانان عصر صفوی رسم و آیینی مستقل و استادی متمایز از هم دارند؛ صداقت‌نژاد نیز در روایت داستانی خود به همین اصل توجه کرده و پرورش اخلاقی میرباقر حکیم را به عهده پیری روشن‌ضمیر به نام صفی‌الدین سیاهپوش گذارده است و سپس یکی از سرداران شاه‌عبّاس به نام قلی‌بیگ‌خان شاملو را نیز به آموزش اصول رزم و عیاری میرباقر می‌گمارد (رک. همان: ۹-۱۰، ۱۵، ۲۵، ۵۱، ۶۱). در میانه توصیفات که صداقت‌نژاد از چگونگی تمرین و گاه تنبیهات میرباقر دارد، اشارات و اصطلاحات سودمندی می‌توان به دست داد:

سنت چله‌نشینی پهلوان: «چون خبر این واقعه به استادش، مولانا شیخ صفی‌الدین سیاهپوش رسید، او را با ترکه انار تنبیه بلیغی کرد و به او گفت: جان فرزند، تو هنوز خردسالی و استخوان محکم نکرده‌ای تا دنبال این قبیل امور بروی و مهم‌تر از آن پدرت و مادرت تو را به رسم امانت به ما سپرده‌اند تا علم بیاموزی نه قلدر شوی... اکنون برای آن که قدر عافیت را بدانی باید که چهل روز همراه داروچین‌ها به کوه بروی و باز نگردی» (همان: ۱۵)؛ «اکنون نیز یک کوزه آب و دو قرص نان برمی‌داری و به زیر زمین زاویه مقدّسه می‌روی و چله می‌نشینی و آن قدر عبادت می‌کنی و ریاضت می‌کشی که باد غرور و خودپرستی و خودنمایی از سرت بیرون برود، اما هیچ کس نباید از محل اقامتت باخبر شود. بگذار مردم فکر کنند برای چیدن گیاه به کوهستان رفته‌ای» (همان: ۲۵).

تمرین تاب‌آوری و استقامت: «بعد از آن که مسافتی در حدود نیم فرسنگ راه رفتند، قلی‌بیگ ایستاد و آن پتک سنگین را به میرباقر داد و با اشاره به سنگ بزرگی که در مقابلشان بود، به او گفت: از این لحظه کار آموزش تو آغاز می‌شود و قبل از هر کار باید این تخته‌سنگ را با این پتک به تکه‌های کوچک تبدیل کنی و تا این کار را تمام نکرده‌ای حق بازگشت به کلبه و خوردن نان و آب را نخواهی داشت» (همان: ۶۱).

صداقت‌نژاد به پیروی از تیم‌نامه در آموزش و تربیت عیاران و پهلوانان روایتش توجه ویژه‌ای به فنون کشتی و آداب حضور در زورخانه و حرکات گود نشان داده و از اصطلاحات خاص هر قسم یاد کرده است؛ البته باید اذعان داشت که گزارش صداقت‌نژاد از جزئیات و اوصاف چنین موضعی مفصل‌تر از تیم‌نامه نمود پیدا کرده است: «پهلوان عثمان‌اغلو قفل‌فرنگی می‌زد، میرباقر که انگار در بدنش ذره‌ای استخوان ندارد، با مهارت می‌لغزید و از قفل او می‌گریخت. پهلوان عثمان پلنگ‌شکن می‌زد، میرباقر بدل می‌زد و از بند

حریف می‌گریخت» (همان: ۲۳-۲۲)؛ «در پایان درس امروز، رموز و فنون کشتی ترکمنی را خواهم گفت که در دشت‌های ترکمن صحرا معمول است... در این کشتی زمان و وزن مهم نیست، بلکه آنچه مهم است سرعت عمل پهلوانان است که بر قدرت بدنی‌شان پیشی دارد و چه بسا پهلوانی که از سرعت عمل و چالاکی بیشتری برخوردار است بر حریفی که نیرومندی و قدرت بدنی بیشتری دارد، غلبه می‌کند. محلّ برگزاری این کشتی خارج از گود زورخانه و در مکانی است که خاکش نرم باشد. تماشاگران به صورت دایره می‌نشینند، پیش کسوتان و ریش‌سفیدان و صاحب‌نظران از بین خود یک نفر را انتخاب می‌کنند تا بر کار دو پهلوان نظارت کنند. داور دو پهلوان مدّعی را به میان میدان صدا می‌کند و شال کمر هر یک را به دیگری می‌دهد تا محکم ببندد و سپس هر یک از آنها پشت کمر یکدیگر، شال حریفشان را می‌گیرند و با صدای صلوات داور و حاضرین کشتی آغاز می‌شود. در این کشتی دست‌ها و یا زانوی هر یک از پهلوانان که به خاک برسد، بازنده است. از جمله فنون معروف این کشتی، یکی سرشمه است، یعنی پیچک کردن یک پا از داخل پا به پای حریف و فن دوم باداکی نام دارد، یعنی قلاب کردن یک پا از پشت پای حریف از طرف بیرون پا و سومین فن آایاق کاکمه است، یعنی این که کشتی‌گیر با پای خود سریع و محکم به پای حریف زده و او را دور کند» (همان: ۲۲۳-۲۲۲).

اگرچه شخصیت‌های تیم‌نامه در زورخانه حضور پیدا می‌کنند و کشتی می‌گیرند و شاه‌عبّاس هم احترام و عنایتی به اهل زورخانه دارد، اما صداقت‌نژاد به دلیل اطلاعات جامعه‌شناختی و تاریخی جامع و مرتبط با زورخانه به صورت روشنگرانه‌تر و با رویکردی توصیفی سعی دارد ضمن بیان داستان به مقتضای حال داده‌های جزئی‌تری نیز از آداب زورخانه و برخی مصطلحات آن به فراخور مخاطب امروزی ارائه کند؛ رویکردی که مؤلف تیم‌نامه به دلیل آشنایی خوب و هر روزه مردمان با این سنت زنده عصر صفوی، نیازی به اعمال آن ندیده است:

«از طرفی هم شاه‌عبّاس با تمام اقتدار و قدرتش، جرأت دخالت در کار پهلوانان را نداشت، در آن زمان، در سنت زورخانه‌ها نیز مانند حوزه‌های علمیّه و یا مانند کسب درجات نظامی، سلسله‌مراتبی وجود داشت که باید طی شود تا یک پهلوان بتواند، «وارد» شود (یعنی پا به داخل گود بگذارد). ابتدای کار یک پهلوان، طی دوران نوچگی است که باید زیر نظر میانداران طی شود. سپس با انداختن حریفان خود به دوران نوخاستگی پا می‌گذارد و کم‌کم در این مرحله کسب ارشدیت می‌کند و اگر لیاقت به خرج بدهد، به مرحله میانداری می‌رسد. میاندار یک زورخانه باید شرایطی خاص داشته باشد. از تمام پهلوانان آن زورخانه برتر باشد و اگر حریفی بر او غالب شود، دیگر نمی‌تواند میانداری کند و منصب میانداری به حریف پیروز می‌رسد و دوران جلوس او تمام می‌شود، مگر دوباره بر آن حریف پیروز شود. اگر پهلوان میاندار در بین میانداران دیگر مشهورتر می‌شد، به منصب پیش‌کسوتی می‌رسید و طی این دوران به سال‌ها وقت و تلاش بسیار نیاز داشت. در طول این دوران باید مراحل مختلفی را بگذراند تا صاحب صلوات از در و بعد صلوات وارد شدن به گود و صلوات خارج شدن از گود بشود. اگر پهلوانی صاحب سه صلوات از سوی کهنه‌سواران نمی‌شد، نمی‌توانست

صاحب زنگ از در و بعد زنگ هنگام ورود به گود و زنگ هنگام خروج از گود بشود و زمانی که پهلوانی مراحل گرفتن حق سه صلوات، سه زنگ و در پی آن سه ضرب از در و به هنگام ورود و خروج از گود را طی می‌کرد، در این مرحله می‌توانست چهار ابلق بر کلاهش بگذارد و اگر بر تمام مدعیان غالب می‌شد و به مقام جهان پهلوانی می‌رسید، می‌توانست پنج ابلق نصب کند... چون میرباقر هیچ یک از این مراحل را طی نکرده بود، شاه‌عباس نمی‌توانست او را به زور وارد کند» (همان: ۱۵۵-۱۵۴)؛ «میرباقر در اجرای هر فن در شنا، میل‌بازی، گرفتن کبور، برداشتن سنگ، چرخیدن گود، مثل ماه شب چهارده در بین ستارگان می‌درخشید» (همان: ۱۵۶)؛ «گهواره دیو و عقربک و قوس و دم شیر رد و بدل نمودن آن‌ها به هم خوش است» (همان: ۱۵۷)؛ «یکی به خاک می‌رفت و دیگری در بدل گاو تاب می‌زد. حاضرین نفس‌ها را در سینه‌هاشان حبس کرده بودند» (همان: ۱۶۰)؛ «فکر می‌کرد با یک تکان او را ریشه کن و کنده‌شکن می‌کند... دو خم او را چسبید تا او را از خاک بردارد و میرباقر برای خام کردن حریف به مسگری مشغول شد» (همان: ۳۲۱)؛ «کف گرگی و فتح پا .. کشتی مقلی... فن کمر، یک خم، فعلی و پرواز... گوسفندانداز» (همان: ۱۶۰-۱۵۹).

نکته در خور توجهی در شخصیت‌پردازی روایت صداقت‌نژاد جلوه‌گری می‌کند و آن این که مؤلف برخلاف خوشایند مخاطب امروزی و شاید به توجیه محوری بودن شخصیت میرباقر، اخلاق، آداب و شایستگی، مسیح‌تبریزی و حسین‌گرد شبنستری را دون اوصاف میرباقر تصویر کرده است. پیرو این اصل، صداقت‌نژاد مسیح و حسین‌گرد را شخصیت‌های حسود و ناجوانمرد توصیف می‌کند که در پی رقابت و هم‌چشمی با میرباقر هستند؛ حسین‌گرد با شمشیری زهر آلوده پهلوانان اصفهان از جمله میرباقر را به نامردی زخم می‌زند که اگر امداد پادزهر سید مرتاض نبود، همه کشته می‌شدند (رک. همان: ۲۰۹-۲۰۶). حتی مسیح در آغاز پاکشایی میرباقر خوش دارد که او در آزمون‌های کشتی زورخانه با شاگردانش کشته شود (رک. همان: ۱۳۸-۱۳۷، ۱۵۶-۱۵۵، ۱۶۰).

شاه‌عباس به جز استخاره در امور مهم، به احکام نجومی، طالع‌بینی و استخراج حکم کارها از طریق نجوم و نیز طلسم و اسرار خفیه علاقه داشت و ساحرگانی را که در نواحی مختلف شهرتی داشتند، به اردوی خود دعوت می‌کرد و از آنان می‌خواست تا از قدرت خود در جنگ علیه ترک‌ها استفاده کنند و در مواقع متعددی از نبردها نیز ابراز قدرت همین ساحرگان (یده‌چی) با موفقیت همراه بود (رک. رحیم‌لو، ۱۳۹۳، ج ۱۱: ۳۱۱-۳۱۰) که شواهد قابل ملاحظه‌ای از این علایق شاه در روایت یتیم‌نامه، خصوصاً داستان حسین‌گرد شبنستری مشاهده می‌شود. مؤلف روایت میرباقر حکیم نیز که تسلط خوبی بر تاریخ صفویان دارد، از این نکات غافل نمانده است و صرف نظر از دو شخصیت پیشگو و منجمی مثل ملاجلال یزدی و سید مرتاض که در داستان پدید آورده، از برخی بن‌مایه‌های شگفت‌انگیز هم در روایت بهره برده که برخی از آن‌ها در ادبیات فارسی پیشینه کاربردی ندارد و احتمالاً برگرفته از رمان‌های غربی است.

«مرتاض لحظه‌ای طولانی به فکر فرو رفت و زیر لب اورادی را بر زبان آورد و بعد از جای برخاست و در حالی که به طرف آن گوی بلورین که در گوشه زیرزمین بود، می‌رفت و روپوش آن برمی‌داشت، گفت: ... من از پیش خودم نمی‌توانم چیزی بگویم و معلوم هم نیست پیش‌بینی‌هایم درست از کار در آیند، چون آینده

در پس پرده غیب است و درباره بعضی از مسائل آینده هم من اجازه ندارم سخن بگویم. ولی اکنون که پای مصلحت مسلمانان در بین است، ناگزیرم برخلاف تعهدی که به استادم سپرده‌ام، به گوی متوسل شوم. حالا کمی جلوتر بیایید و حاصل کار خودتان را در این گوی بلورین مشاهده کنید، اما تا پایان کار نباید با من حرف بزنید، زیرا تمرکز از میان می‌رود و تمرکز بعدی هم به این سهولت میسر نمی‌شود. مرتاض چشمان پرجذبه خود را به آن گوی دوخت و جلال‌الدین یزید هم به نزدیک گوی رفت و به آن خیره شد. به موازات کم نور شدن اتاق، نوری از انتهای گوی شروع به درخشیدن کرد و چون تمام زیرزمین تاریک شد، درون گوی چون کاسه‌ای از خون شد و ناگهان...» (صداقت‌نژاد، ۱۳۸۳: ۳۸-۳۷؛ نیز رک. همان: ۴۰، ۱۰۹)؛ «قبله عالم به سلامت. مرتاض یاوه نمی‌گوید. وانگهی در گوی بلورین دیدیم که میرباقر در فتح تبریز هم نقش مهمی ایفا می‌کند. در این صورت در جنگ با ازبکان چشم‌زخمی متوجه او نخواهد شد» (همان: ۱۱۲)؛ «فرزندم از آن روز که با قدرت نگاهت آن حیوان درنده را رام کردی، فهمیدم که دوران قیومیت من بر تو تمام شده و از هر حیث کامل شده‌ای. اکنون، خیالم آسوده است که از این پس می‌توانی تکیه بر خودت کنی و راه را از بی‌راهه تمییز بدهی و باید که آماده باشی که به زودی سفری طولانی بروی، زیرا در طالع تو اعمالی ثبت شده است که باید به انجام برسانی» (همان: ۴۹)؛ «در همان لحظه، مولانا جلال‌الدین یزیدی بر بام خانه‌اش در خانه‌های رمل خود دید که قران شومی که در طالع میرباقر دیده بود، بزرگ‌تر و نزدیک‌تر شده است» (همان: ۱۶۵؛ نیز رک. همان: ۱۳۵).

نتیجه

روایت میرباقر حکیم، داستان نسبتاً بلندی است که جمشید صداقت‌نژاد بر پایه اقتباس از طرح کلی حماسه یتیم‌نامه و پس از اعمال تغییرات مشهودی در ساختار و محتوای آن توانسته است ضمن بازآفرینی مستقلی از یتیم‌نامه، آیین پهلوانی و اصول جوانمردی را نیز در عهد معاصر احیا کند و به خوبی این میراث را در قالب داستان به مخاطب امروز انتقال دهد. از بیشتر جزئیات و استنادهای مکرر در روایت می‌توان تسلط مؤلف به یتیم‌نامه و منابع عصر صفوی را به وضوح مشاهده کرد. صداقت‌نژاد ضمن توجه در سایه به شاه‌عباس، مسیح تبریزی و حسین‌گرد شبستری، به صورت مطلوبی توانسته در خلال یک پیرنگ مدور مدلل بر عناصر ساختاری با روابط علی و معلولی نسبتاً قوی و هم‌چنین توجه بسیاری به میراث متون حماسی به ویژه کردارهای رستم و برخی عیاران، بر پرورش شخصیت میرباقر حکیم متمرکز شود، وضعیتی که در یتیم‌نامه کمتر بدان توجه شده است. برخلاف یتیم‌نامه، در روایت میرباقر حکیم پرورش فضایل نفسانی و اخلاق جوانمردی پررنگ‌تر از رقابت پهلوانان و عیاران در انتقام از دشمنان اهل سنت و ترویج شعائر مذهب تشیع جلوه کرده است. صداقت‌نژاد به دلیل تأثیرپذیری از سبک توصیف در گونهٔ رمان، گرایش بسیاری به عنصر توصیف حتی در حالات و روحیات از خود نشان داده است. از نظر زبانی، روایت میرباقر حکیم برخلاف یتیم‌نامه که کوتاهی عبارات، ایجاز کلام و نحو عامیانه بعضاً ناهنجار و غیرقاعدمنند برجسته‌ترین مشخصه آن است، بیشتر تحت تأثیر بیان مؤلف آن قرار گرفته که به رمان امروزی نزدیک‌تر است و عبارتهای آن از نظر نحوی کامل، رسا و نسبتاً طولانی است. برخلاف یتیم‌نامه که بسامد کلمات عربی و ترکی تا حدودی در آن خودنمایی می‌کند، صداقت‌نژاد زبانی نزدیک به فارسی معیار امروزی دارد که دایرهٔ واژگان آن کاملاً مفهوم است و عاری از کلمات غیر فارسی است. مؤلف در روایت میرباقر حکیم نه تنها تمرکز ویژه‌ای بر تحولات سیاست داخلی و خارجی عهد صفوی دارد، بلکه گاه سعی می‌کند تحلیلی هم از ارتباط شرایط سیاسی با پیامدهای اقتصادی و اجتماعی و تأثیرپذیری آن‌ها از یکدیگر به دست دهد. یکی از مباحثی که به نظر می‌رسد ساختار داستانی روایت میرباقر حکیم را در فرایند بازآفرینی دچار ضعف کرده، اشارات مؤلف به مصنوعات و علوم است که از ابداعات امروزی بشر است و در یتیم‌نامه و متون هم‌عصر آن ابداً به چنین مسائلی اشاره نشده است. صداقت‌نژاد در میرباقر حکیم به خوبی توانسته گزارش مفصلی از آداب و اصول عیاری و پهلوانی در محیط زورخانه، شبروی و میدان نبرد ارائه کند و به انواع اصطلاحات و فنون کشتی، رقابت‌ها و بازی‌های مرسوم در عهد صفوی اشاره داشته باشد.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان، این پژوهش فاقد هرگونه تعارض منافع است.

منابع و مآخذ

- آصف، محمد‌هاشم. (۲۵۳۷). رستم‌التواریخ. تصحیح محمد شیری. چاپ سوم. تهران: کتاب‌های جیبی و امیرکبیر.
- انوری، حسن. (۱۳۸۲). فرهنگ بزرگ سخن. جلد ۸. چاپ دوم. تهران: سخن.
- جعفرپور، میلاد. (۱۴۰۱ الف). «از یتیم داستانی تا قورچی تاریخی (اثبات هویت ناشناخته حسین کُرد شبستری بر پایه شواهد تاریخی و ادبی)». جستارهای نوین ادبی. سال ۵۵، شماره ۲۱۶. صص: ۵۱-۲۱.
- جعفرپور، میلاد. (۱۴۰۱ ب). «نکاتی نویافته درباره هویت راوی و زمان تألیف حماسه یتیم‌نامه». پژوهشنامه ادب حماسی. سال ۱۸، شماره ۳۴. صص: ۱۳۰-۱۰۱.
- حسینی مرعشی تبریزی، اسمعیل. (۱۳۷۰). عالم‌آرای شاه‌طهماسب. تصحیح ایرج افشار. تهران: دنیای کتاب.
- دست‌نویس حسین‌نامه / داستان حسین‌کُرد. نشانه اختصاری [ح]. به شماره (MS. D - ۴۲۱). محفوظ در کتابخانه سن‌پترزبورگ روسیه. تاریخ کتابت: ۱۲۵۵ ق - ۱۲۶۰ ق. محل کتابت: کاشان.
- دست‌نویس داستان حسین‌کُرد. نشانه اختصاری [مج]. به شماره (۱۲۵۷). محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. تاریخ کتابت: سده سیزدهم ه.
- دست‌نویس یتیم‌نامه شاه‌عباس جنت‌مکان. نشانه اختصاری [ی]. به شماره (MS. XAN ۴۴). محفوظ در کتابخانه سن‌پترزبورگ روسیه. تاریخ کتابت: ۱۲۳۴ ق. محل کتابت: تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
- رحیم‌لو، یوسف. (۱۳۹۳). «ایران در عصر صفویه»، تاریخ جامع ایران. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی و صادق سجادی. جلد ۱۰ و ۱۱. تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
- سالور، قهرمان‌میرزا. (۱۳۷۶). روزنامه خاطرات عین‌السطنه (روزگار پادشاهی محمدعلی‌شاه و انقلاب مشروطه). به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار. جلد ۳. تهران: اساطیر.
- صداقت‌نژاد، جمشید. (۱۳۸۳). جهان‌پهلوان میرباقر حکیم تهمتن دوران (برگی زرین از تاریخ کشتی پهلوانی). تهران: هفت روز.

References

- Anvari, H. (2003). *Great Dictionary of Sokhan*. (8 Vols, 2nd ed.). Tehrān: Sokhan. [In Persian]
- Āsef, M.H. (1978). *Rostam al-tawārīk*. (M. Shiri, ed.). (3rd ed.). Tehrān: KitabHaye Jibi & Amir Kabir. [In Persian]
- Dehkhodā, A. (1998). *Loghat-Nameh*. under supervision of Mohammad Mo'ein & Seyyed Jafar Shahidi. (2nd ed.). Tehrān: University Of Tehrān. [In Persian]
- Hosseini Mar'ashi Tabrizi, E. (1991). *Tārīk-e ālamārā-ye Shah Tahmāsp*. (E. Afshār, ed.). Tehrān: Donyaye Ketab. [In Persian]
- Jafarpour, M. (2022). «From fictional Yatim to historical swordsman: Proving unknown identity of Hossein Kurd Shabestari, Based on historical and literary source». *Journal of Literary Studies*, 55(1), 21-51. <https://doi.org/10.22067/JLS.2022.73830.1208> [In Persian].
- Jafarpour, M. (2022). «New facts about the identity of the narrator and the time of writing the epic of the Yatim Nāmeḥ». *The Journal of Epic Literature of Rudehen Islamic Azad University*, 18(34), 91-121. <https://doi.org/20.1001.1.23225793.1401.18.2.3.3> [In Persian].
- Manuscript of *Dāstān e Hossein e Kurd*, Abbreviation sign [MJ]. shelf mark (1257). In the Parliamentary Library of Irān. Date of copy: 13th century. [In Persian]
- Manuscript of *Hossein-Nāmeḥ / Dāstān Hossein e Kurd*, Abbreviation sign [H]. shelfmark (MS. D - 421). In the St. Petersburg Library of Russia, Date of copy: 1255 AH – 1260 AH, Place of copy: Kashan. [In Persian]
- Manuscript of *Yatim-Nāmeḥ ye Shāh Abbās Jannat makān*, Abbreviation sign [Y]. shelfmark (MS. XAN 44). In the St. Petersburg Library of Russia, Date of copy: 1234 AH, Place of copy: Tehrān. [In Persian]
- Rahimlou, Y. (2014). «Irān in Safavid period». *Comprehensive History of Irān*, under supervision of Kāzem Mousavi Bojnourdy. (vols. 10-11). Tehrān: The center for the great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Sālvar, Q. (1997). *Ain Al Sultana Memories Newspaper*. (M. Salvar & E. Afshar, ed., Vol 3). Tehrān: Asātir. [In Persian]
- Sedāghatnehād, J. (2004). *Jahān Palavān Mir Bāgher Hakim.Tahamtan e Dowrān*. Tehrān: Haft Rooz. [In Persian]